

СКАСУВАННЯ КРІПОСНОГО ПРАВА В МЕЖАХ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ І ПОЛІТИЧНИЙ РУХ

Величезна Російська імперія, до складу якої входило близько 80% українських земель, виявилась останньою європейською державою, де у 1861 р. нарешті було скасовано принизливе кріпосне право. Ця знаменна для народів Східної Європи подія прискорила тут демократичні перетворення у всіх сферах суспільного буття, що зрештою дозволило швидко відновити провідні позиції Росії у Європі, втрачені у ході Кримської війни. Оновлене законодавство дозволило врегулювати правове становище юридично звільненого в ході реформи 1861 р. колишнього кріпосного люду [1, 38–40]. Тим не менше, не зважаючи на всю епохальність та історичну значимість реформи 1861 р., вона стала, на нашу думку, лише яскравою складовою процесу скасування кріпосного права. Саме процесу, який тривав як багато десятиліть до реформи 1861 р. так і після неї, враховуючи збереження залишків кріпосництва у післяреформений період. Саме в такому вигляді й слід розглядати взаємовплив процесу скасування кріпосного права і процесу еволюції різних напрямків політичного руху в Російській імперії і навіть за її межами. Спробу підійти до вирішення проблеми такого взаємовпливу й зроблено в даному повідомленні.

Якщо говорити про вплив політичних сил на процес скасування кріпосного права в Росії, то він, слід визнати, був незначним, якщо не сказати мізерним. Причому це стосується практично всіх напрямків політичного руху революційного змісту: декабристів, революційних демократів та революційних народників. Так, добре відомо, що революціонери — дворяни початку XIX ст. у своїй боротьбі з монархічним ладом, виявились далекими від народу, інтереси якого так самовіддано відстоювали. А їхнє керівництво залученими до цієї боротьби солдатськими масами (читай — народними масами) зводилось до звичайнісіньких військових наказів на зразок «куди ми їм накажемо, туди вони й підуть». Більш предметно питання керівництва народними масами, і перш за все селянством, ставили перед собою представники різночинного руху. Зокрема, в період підготовки законодавчих актів реформи 1861 р. та їх реалізації бурхливу діяльність у цьому напрямку розгорнув лідер революційно-демократичного руху О. Герцен. Прагнучи реалізувати свою ідею «селянської революції» і вважаючи селянство рушійною силою на шляху переходу по соціалізму, він разом із своїм другом і однодумцем М. Огарьовим заснували у Лондоні радикально-політичну газету «Колокол». Вона почала виходити з липня 1857 р. (з 1865 р. — видавалась у Женеві) [2, 345] і мала стати на думку її видавців рупором майбутньої селянської революції. Важливим кроком на шляху до останньої О. Герцен і М. Огарьов вважали скасування кріпосного права. Це було задекларовано ними вже у першому номері «Колокола». «Стосовно Росії, — писали вони, — ми

хочемо пристрасно... — щоб з неї впали зрештою непотрібні старі свивальники, які заважають могутньому розвитку її. Для цього ми..., вважаємо першим необхідним, невідкладним кроком: звільнення слова від цензури, звільнення селян від поміщиків, звільнення податного стану від побоїв» [3, 1]. І надалі на сторінках газети публікувались отримані нелегальним шляхом із Росії матеріали, в яких висвітлювався хід підготовки до скасування кріпосного права, засуджувалось свавілля поміщиків щодо кріпосного селянства, оцінювались перспективи майбутньої селянської реформи. Пильно слідкуючи за підготовкою уряду Олександра II до здійснення реформи і одночасно відзначаючи його повільність, пасивність у цій справі видавці «Колокола» приходили до висновку про можливість більш радикального її вирішення шляхом насильного знищення кріпосного права самими селянами. Про це йшлося зокрема у редакційній статті, надрукованій у першому номері «Колокола» з красномовною назвою «Что сделано для освобождения крепостных людей?» Пора прокинутися, зверталися до урядовців її автори, бо «скоро буде пізно вирішувати питання звільнення кріпосних мирним шляхом, мужики вирішать його по своєму. Ріки крові проллються — і хто буде винен у цьому? Уряд!» [3, 3]. Загалом же упродовж 1857–1860 рр. у 88 номерах «Колокола», які вийшли протягом вказаного періоду, за нашими підрахунками було зміцнено, не менш як 62 публікації, які тією чи іншою мірою були присвячені проблемі скасування кріпосного права [3, 3, 31, 51–56, 99–104, 110–115, 125–126, 131–132, 151–160, 163–174, 185–186, 201–215, 223–224, 241–249, 254–255; 4, 265–271, 276–279, 281–290, 300–302, 315–321, 329–337, 342–357, 367, 372–386, 389, 391–395, 403–404, 415–418, 423–426, 428–430, 433–435, 441–444, 471–478; 5, 507–512, 519–523, 544–550, 558–565, 569–576, 581–588, 600–602, 607–612, 624–633, 698–700, 716–718]. Враховуючи надзвичайно високу політичну активність О. Герцена і М. Огарьова багато хто із дослідників, які тією чи іншою мірою торкалися проблеми скасування кріпосного права в Російській імперії, по праву віддавали належне їхній діяльності в період підготовки та проведення реформи 1861 р. [3, I–XXIII; 6, 76–82; 7; 8, 49–50].

Захищаючи інтереси широких селянських верств та засуджуючи свавілля кріпосників вони об'єктивно відстоювали й відображали прагнення народу звільнитися від кріпосного рабства. В цей час «Колокол» по суті перетворився у істинно народну газету. «Ми — крик російського народу, — таке висловлювання О. Герцена і М. Огарьова наводить для підтвердження висловленої вище тези російський дослідник проблеми Я. Лінков, — битого поліцією, засіченого поміщиками» [7, 68]. Так же високо оцінювалась і діяльність інших відомих представників революційно-демократичного напрямку — Т. Шевченка, М. Чернишевського, М. Добромосова та інших, які добре розуміли, що тільки такий шлях в найбільшій мірі відповідає інтересам трудящих і забезпечує швидкий економічний розвиток країни [9, 75]. І все вищесказане було б цілком справедливим, якби не одне «але». А це саме «але» якраз і полягало в тому що основна маса селян навіть не здогадувалась, що ними керують, очолюючи їхню боротьбу такі віддані їхній справі революціонери-демократи. Такий висновок

підтверджується самими ж радянськими дослідниками. Взяти хоча б ту ж газету «Колокол», яка мала бути рупором селянської боротьби за землю і волю. Адже, як зазначають упорядники довідника «Русская периодическая печать (1702–1894)», газета перш за все «справляла великий революційний вплив на різночинну молодь», тоді як у селянське середовище потрапляли лише «окремі її номери» [2, 346]. А чи не найрадикальніша прокламація М. Чернишевського «Барским крестьянам от их доброжелателей поклон» [10, 5–14] у 1861 р. так опублікована і не була. Більше того, написаний М. Чернишевським її оригінал не зберігся і до нас дійшов лише її рукопис, переписаний поетом М. Михайловим, який передав і його для друку в Московську таємну типографію. Обнародувана ж вона була тільки за роки радянської влади. Палкий прихильник герценовського «общинного соціалізму» М. Чернишевський в період підготовки до скасування кріпосного права рішуче виступав за його знищення революційним шляхом. Однак, знову ж таки, помітно приховував свої погляди побоюючись цензури і поліції, та завуальовуючи їх на сторінках своїх творів: «Я старанно писав про селянське питання в ті інтервали цього діла, в які цензура допускала висловлювання тієї думки, яку мав я. Само собою зрозуміло, що у розмовах я мав можливість висловлювати свою думку повніше, ніж друком» [11, 485]. Важко повірити, що такі приховані думки і висловлювання могли реально впливати на темні й забиті селянські маси. Більш імовірним видається можливість того, що антикріпосницьку боротьбу, принаймні в Україні, міг би очолити Т. Шевченко. Але на той час поет був вже смертельно хворим і помер рівно в день обнародування маніфесту 19 лютого та інших документів про реформу 1861 р. Нарешті відзначимо й спробу перших представників революційного народницького руху і зокрема діячів з таємної організації «Земля і воля» підняти селянство, незадоволення наслідками скасування кріпосного права, на боротьбу за соціалістичні ідеали. Та, на превеликий жаль для прихильників бакуністського напрямку в народницькому русі, організоване ними перше так зване «ходіння в народ» у середині 60-х рр. XIX ст. також закінчилося невдачею — селяни, заклопотані своїми насушними проблемами, так і не зрозуміли пропонувані їм лозунги і закликів піднятися на революцію. Таким чином, підсумовуючи все, сказане вище, мусимо констатувати той факт, що представники тогочасного політичного руху в Російській імперії загалом виявилися не готовими очолити боротьбу селянства за радикальне вирішення проблеми скасування кріпосного права. Зрештою це мусив з згодом визнати і лідер російських марксистів В. Ульянов (Ленін). З цього приводу він зазначав, що «революціонери 1861 року залишилися одиночками і зазнали, як видно, цілковитої поразки», а керовані ними притуплені й забиті селянські маси виявились нездатними «під час реформи ні на що, крім роздроблених, поодиноких повстань» [12, 164, 169]. Отже, політичний вплив на процес скасування кріпосного права загалом виявився надзвичайно слабким і неефективним.

Тепер спробуємо розглянути проблему з іншого боку. А саме — наскільки реальним виявився вплив процесу скасування кріпосного права на розвиток і характер політичного руху. І не помилилось, коли зазначимо, що такий зв'язок

між двома суспільними процесами, які розглядаються в даному повідомленні, виявляється набагато якіснішим і колоритнішим. Адже проблема скасування кріпосного права з часу її виникнення в межах Російської імперії, прямо чи опосередковано, але постійно справляла належний вплив на еволюцію тих чи інших напрямків суспільно-політичного руху, додаючи творчої наснаги його представникам. Такий вплив наочно проявився уже в першому серйозному політичному протистоянні між самодержавством і «дворянською революційністю» на зламі XVIII–XIX ст., коли вищою формою прояву останньої став рух декабристів. Серйозним поштовхом до поширення антикріпосницьких настроїв у середовищі дворянських революціонерів стала активна участь народних мас у війні з наполеонівською Францією. І коли не справдилися сподівання на імператорську подяку народу у вигляді скасування кріпосного права за вагомих внесок у перемогу над загарбниками, це реально прискорило консолідацію передового дворянства на терені антимонархічного руху. Характерним прикладом тогочасної поведінки багатьох рядових дворян може бути поведінка діда великої української актриси кінця XIX — початку XX ст. М. Заньковецької (походила із родини дворян Адасовських). Пройшовши шляхами війни від Аустерліца до Парижа, К. Адасовський, повернувшись у рідне село Заньки під Ніжином, став жити відлюдно, оселившись у лісі в знак протесту проти збереження кріпосництва. За словами онуки він постійно висловлював своє невдоволення його збереженням. В тому числі й у власних віршах, які дійшли до нас лише частково:

Ужель вновь должен стать рабом,
Кто в дни войны тебе был другом?
Нет, в месте мы дрались с врагом,
И вместе мы пойдём за плугом [13, 22].

У більш концентрованому вигляді вплив процесу скасування кріпосного права на майбутніх декабристів позначився на діяльності їх таємних організацій. Це знайшло своє відображення й у їхніх програмних документах та особистих думках. Зокрема член «Товариства об'єднаних слов'ян» І. Горбачевський вважав за можливе викупити селян-кріпаків із неволі за рахунок спеціально виділених для цього державних коштів [14, 23]. Про скасування кріпосного стану й передачу землі селянам говорилося й у «Конституції» М. Муравйова, а у «Руській правді» П. Пестеля обов'язок зробити це покладался на тимчасовий верховний уряд [13, 22]. На жаль, сміливим проектом дворянських революціонерів не судилося бути втіленими у життя. Їхня віддаленість від народу, за який вони не пошкодували свого життя, фактичне ігнорування союзу з останнім у своїй боротьбі, стали головними причинами поразки руху декабристів.

Надзвичайно великий вплив процес скасування кріпосного права справляв на еволюцію революційно-демократичного руху, зокрема на діяльність його найвідоміших представників В. Белінського, М. Буташевича-Петрашевського, М. Сташкевича, М. Салтикова-Щедріна та інших. Поширювався такий вплив і на українських діячів. Зокрема серйозні антикріпосницькі настрої панували серед викладачів та студентів Харківського університету — одного з найстаріших

навчальних закладів України. В його стінах були популярними твори О. Пушкіна, декабристів К. Рилєєва, В. Раєвського. Різким засудженням кріпосного ладу відзначилися погляди ректора університету П. Гулака-Артемівського, викладачів І. Срезневського, Г. Квітки-Основ'яненка та багатьох інших. Помітний вплив проблема скасування кріпосного права мала на творчість професора Т. Степанова. В його фундаментальній праці «Записки по политической экономии», виданій у Харкові 1847 р., йшлося про тяжке становище закріпаченого селянства, лунала думка про кріпосне право, як гальмо для розвитку економічного потенціалу Росії [15, 56]. Боротьба проти кріпосного права була близькою і для викладачів та студентів Київського університету, заснованого у 1834 р., який відразу ж перетворився у центр національно-визвольного руху в Україні.

Палкими поборниками й примножувачами ідей боротьби проти кріпосного ладу виступали діячі Кирило-Мефодіївського товариства, яке виникло у Києві наприкінці 1845 р. і проіснувало до квітня 1847 р. Сьогодні їхня багатогранна діяльність по праву вважається вершиною суспільно-політичного руху в Україні першої половини XIX ст. До складу його основного ядра увійшла практично уся тогочасна еліта київської інтелігенції: історики М. Костомаров і М. Лазаревський, письменник П. Куліш, етнограф О. Маркович, вчитель В. Белозерський, чиновник М. Гулак, поміщик М. Савич та група талановитої прогресивної студентської молоді. Ведучи боротьбу проти монархії та за демократичне об'єднання слов'янських народів кирило-мефодіївці вважали, що необхідною умовою для досягнення поставленої мети має бути боротьба за скасування кріпосного права. Рішучу антикріпосницьку позицію займав засновник і керівник товариства М. Костомаров. Написана ним програмна брошура «Закон Божий» (Книга буття українського народу)» була наскрізь пройнята антикріпосницькою ідеєю природної рівності між людьми, дарованої їм Богом. Коротко викладаючи історію людства він різко засуджував антиукраїнську політику імператриці Катерини II та впровадження нею в Україні кріпосного права [16, 28]. У кінці брошури М. Костомаров висловлював тверду впевненість в тому, що народ України підніметься та спільно з іншими народами слов'янськими скине ненависне кріпосницьке ярмо. І не зостанеться тоді «ні царя, ні царевича, ні царівни..., ні пана, ні боярина, ні кріпака, ні холопа» [16, 30]. Протест проти кріпацтва і боротьба за його знищення помітно активізувалися у середовищі кирило-мефодіївців із вступом до їхніх лав Т. Шевченка. Виходець із кріпосної родини він, слід гадати, повною мірою відчув на собі всю жахливість кріпосного стану. З усього життя Т. Шевченка, як свідчить його головний біограф О. Кониський, певного фактичного матеріалу про його життєвий і парубоцький вік ми маємо найменше. Однак він же і зазначає, що «з того, що Тарасові батьки були кріпаками, не трудно вгадати, яке вони вели життя, які були в них обставини матеріальні, які достатки» [17, 31]. Лише у 23 роки Т. Шевченко був викуплений друзями з неволі й відтоді все своє життя і творчість присвятив самовідданій боротьбі з кріпосним рабством і тим державним ладом, який забезпечував його існування. Тісні контакти з діячами загально-

слов'янського визвольного руху, незаперечний авторитет і палке поетичне слово по праву робили Т. Шевченка визнаним лідером революційно-демократичного напрямку в українському русі 40–50-х рр. XIX ст. Могутньою зброєю Великого Кобзаря у боротьбі з існуючим ладом та кріпосництвом були такі його твори, як «Катерина», «Думи мої, думи мої», «Гайдамаки», «Сон», «Наймичка», «Заповіт» та багато інших. «Поховайте та вставайте, кайдани порвіте» — закликав поет до рішучої боротьби за кращу долю [18, 286]. І його заклик, слід гадати, міг найреальніше вплинути на свідомість знедоленого народу. Важко не погодитись з українським істориком В. Сарбеєм, який писав, що «у XIX ст. найбільше для утвердження української національної самосвідомості зробили не державний муж чи воїн, а поет Т. Шевченко» [19, 8]. На жаль, як вже відзначилося вище, тяжка недуга надзвичайно рано прикувала поета до ліжка, а невблаганна смерть забрала його саме в час обнародування документів реформи 1861 р.

Глибокий вплив процес скасування кріпосного права, особливо в період підготовки і проведення реформи 1861 р., справив на розгортання та еволюцію революційно-народницького руху. Спроби народників очолити невдоволені наслідками реформи селянські маси і повести їх на боротьбу за соціалістичні ідеали хоч й виявились невдалими, проте активно сприяли розгортанню самого народницького руху як політичної течії. Героїзм останніх та їхня готовність на самопожертву заради втілення в життя власних ідеалів, широко висвітлені у відповідній історичній та іншій літературі [7, 20–23], так і залишались незрозумілими селянству. Певною мірою вже у післяреформений період проблеми незавершеності процесу скасування кріпосного права через численні залишки кріпосництва стали своєрідним політичним допінгом для розвитку багатьох інших напрямків політичного руху в межах Російської імперії в цілому й в Україні зокрема. На жаль обсяг даного повідомлення не дає можливості дати більш розгорнуту характеристику впливу процесу скасування кріпосного права на еволюцію післяреформеного політичного руху як у межах імперії, так і в загальноєвропейському контексті. Однак питання щодо цього поставлене, а отже має бути дослідженим.

Підводячи підсумки всьому вищесказаному відзначимо, що проблему взаємозв'язків між процесом скасування кріпосного права і розвитком політичного руху в межах Російської імперії XIX — на початку XX ст. саме в такій постановці питання досліджено це явно недостатньо. Якоюсь мірою це пояснюється лєнінськими оцінками слабкості політичного впливу на процес скасування кріпосного права в період підготовки і проведення реформи 1861 р. Безперечно, ця обставина в радянський період і визначила ставлення істориків-марксистів до даної проблеми. Однак сьогодні ми маємо більше можливостей розглянути її як взаємовплив зазначених двох суспільних процесів. І вже з того, що вдалося показати в даному повідомленні, можна робити висновок про те, що вплив процесу скасування кріпосного права на політичний рух виявився набагато дієвішим, ніж вплив останнього на процес скасування кріпосного права. Незаперечним є і те, що обидва процеси, тісно співіснуючи і якоюсь мірою

навіть доповнюючи один одного, справляли помітний вплив на поступальний розвиток Російської імперії впродовж XIX — початку XX ст.

1. *Коротких М.Г.* Самодержавне и судебная реформа 1864 года в России / Коротких М.Г. — Воронеж: Изд-во Воронежского ун-та, 1989. — 185 с.
2. Русская периодическая печать (1702–1894): Справочник / Под ред. А.Г. Дементьева и др. — М.: Госполитизат, 1959. — 835 с.
3. Колокол. Газета А.И. Герцена и Н.П. Огарёва / Факсимильное издание. — Вып. первый: 1857–1858. — М.: Изд-во АН СССР, 1962. — XXIII + 257 (1 ил.) с.
4. Колокол. Газета А.И. Герцена и Н.П. Огарёва / Факсимильное издание. — Вып. второй: 1859. — М.: Изд-во АН СССР, 1962. — С. 258–490.
5. Колокол. Газета А.И. Герцена и Н.П. Огарёва / Факсимильное издание. — Вып. третий: 1860. — М.: Изд-во АН СССР, 1962. — С. 491–744 + 2.
6. *Лещенко Н.Н.* Крестьянское движение на Украине в связи с проведением реформы 1861 года / Лещенко Н.Н. — Киев: Изд-во АН УССР, 1959. — 523 с.
7. *Линков Я.И.* Революционная борьба А.И. Герцена и Н.П. Огарёва и тайное общество «Земля и воля» 1860-х годов / Линков Я.И. — М.: Наука, 1964. — 435 с.
8. *Зайончковский П.А.* Отмена крепостного права в России / Зайончковский П.А. — Изд. 3-е, испр. и доп. — М.: Просвещение, 1968. — 368 с.
9. *Теплицький В.П.* Реформа 1861 року і аграрні відносини на Україні (60–90-ті роки XIX ст.) / Теплицький В.П. — К.: Вид-во АН УРСР, 1959. — 307 с.
10. *Чернышевский Н.Г.* Собрание сочинений в пяти томах. — Т. 5. — М.: Изд-во «Правда», 1974. — 324 с.
11. *Чернышевский Н.Г.* [Заметки о Некрасове] / Чернышевский Н.Г. — Собрание сочинений в пяти томах. — Т. 3. — М.: Правда, 1974. — С. 478–495.
12. *Ленін В.І.* «Селянська реформа» і пролетарсько-селянська революція / Ленін В.І. // Повне зібр. творів. — Т. 20. — С. 161–170.
13. *Шевченко В.М.* Скасування кріпосного права у 1861 році: спроба нетрадиційного аналізу / Шевченко В.М. — К.: Інститут історії України НАН України, 2008. — 96 с.
14. *Горбачевский И.И.* Из записок / Горбачевский И.И. // Избранные социально-политические и философские произведения декабристов. — Т. 3. — М.: Госполитизат, 1951. — С. 11–51.
15. *Сергієнко Г.Я.* Суспільно-політичний рух на Україні після повстання декабристів / Сергієнко Г.Я. — К.: Наукова Думка, 1971. — 300 с.
16. *Костомаров М.І.* Закон Божий: (Книга буття українського народу) / Костомаров М.І. — К.: Либідь, 1991. — 39 с.
17. *Кониський О.Я.* Тарас Шевченко-Груннівський: Хроніка його життя / Упоряд., підгот., тексти, передм., приміт., покажч. В.Л. Смілянська. — К.: Дніпро, 1991. — 702 с.
18. *Шевченко Т.Г.* Заповіт / Шевченко Т.Г. // Кобзар. — К.: Дніпро, 1980. — 613 с.
19. *Сарбей В.Г.* Етапи формування української національної самосвідомості (кінець XVIII — початок XX ст.) / Сарбей В.Г. // Український історичний журнал. — 1993. — № 7–8. — С. 3–16.
20. *Богучарский В.* Активное народничество семидесятых годов / Богучарский В. — М.: Изд-во М. и С. Сабашниковых, 1912. — 384 с.

21. «Народная воля»: В документах и воспоминаниях / Под ред. А.В. Якимовой-Диковской, Ф. Фроленко, И.И. Попова и др. — М.: Изд-во об-ва Политкаторжан, 1929. — 288 с.
22. *Троцкий Н.А.* Безумство храбрых: русские революционеры и карательная политика царизма: 1866–1882 гг. / Троцкий Н.А. — М.: Мысль, 1978. — 336 с.
23. *Троцкий Н.А.* Царизм под судом прогрессивной общественности: 1866–1895 гг. / Троцкий Н.А. — М.: Мысль, 1979. — 350 с.